

ВЕКТОРИ ВЗАЄМОДІЇ ПОВІТОВИХ ЗЕМСТВ ІЗ ГРОМАДСЬКИМИ СТАТУТНИМИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМИ ОБ'ЄДНАННЯМИ (НА ПРИКЛАДІ ЗОЛОТОНІСЬКОГО ЗЕМСТВА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

З 1 січня 2013 р. в Україні набули чинності положення базового закону, який забезпечує право громадян на свободу об'єднань – «Про громадські об'єднання» [1]. Цей Закон визначає правову та організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання, порядок утворення, реєстрації, діяльності та припинення дій громадських об'єднань. Право громадян на свободу об'єднань є необхідною складовою формування громадянського суспільства. Україна наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. уже проходила період активного громадського самогуртування в межах статутних організацій. На її території діяли тисячі об'єднань різної спрямованості. Вивчення їхнього досвіду та опрацювання здобутків є невід'ємною складовою історії українського громадянського простору.

Сфера наших наукових інтересів лежить у площині виявів громадської сільської ініціативи щодо організації статутних об'єднань в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Найбільш масово, серед низки сільських організацій, у зазначений період, діяли сільськогосподарські товариства. Їхнє становлення та організація діяльності відбувалися завдяки місцевій ініціативі. Разом з тим важливу роль у зазначених процесах відіграла і реалізація спеціальних земських губернських та земських повітових програм, які були спрямовані на поширення інноваційних ідей у селянське середовище.

Сучасна історіографія постійно поповнюється дослідженнями, які присвячені питанням реалізації права громадян на об'єднання в українському історичному минулому. Стосовно сільськогосподарських товариств, дослідники, як правило, використовують узагальнені дані і, при цьому, їхня увага звернена на позитивні результати у діяльності об'єднань. Серед них відзначимо роботи А. О. Пантелеймоненка [2], Л. М. Крот [3], С. К. Рудика й К. О. Піхура [4] та інших.

Метою пропонованих матеріалів є окреслення основних векторів взаємодії повітових земств із сільськогосподарськими об'єднаннями на прикладі одного із повітів Полтавської губернії – Золотоніського, який за основними показниками соціально-економічного розвитку не знаходився на лідерських позиціях, втім, як і більшість повітів у Лівобережній Україні, а отже – його досвід в загальних рисах може вважатися характерним.

Термінологічно під сільськогосподарським товариством ми розуміємо офіційне статутне об'єднання громадян, мета якого полягала у «сприянні силами членів Товариства розвитку сільського господарства» у його широкому значенні.

Початок формуванню мережі сільськогосподарських об'єднань у Золотоніському повіті було покладено створенням повітового сільськогосподарського Товариства (далі – ЗСТ) у 1902 р. Власне ідея організації «в середовищі місцевих землевласників агрономічного Товариства» була поставлена на обговорення громади ще під час проведення у місті агрономічного з'їзду у 1884 р. Фінансовим підґрунтям майбутнього Товариства пропонувалося визнати кошти на рахунку Золотоніського земства, які були залишені від проведеного з'їзду в розмірі 4138 руб. [5, с. 130–131]. Згодом інституційне оформлення ЗСТ ще кілька разів обговорювалося на земських зборах: у 1891 р. [6, с. 20] та у 1895 р. [7, с. 41]. Остаточна передача зазначеного фінансового капіталу ЗСТ відбулася лише у 1903 р., після підписання його «Статуту» та відповідно до постанови Золотоніських повітових зборів у сумі 8468,16 руб. [8, с. 118–119]. ЗСТ було п'ятим товариством за часом виникнення, серед повітових об'єднань сільськогосподарської спрямованості у Полтавській губернії, після Костянтиноградського (1898 р.), Лохвицького (1886 р.), Прилуцького (1893 р.) та Роменського (1895 р.). Першим волосним сільськогосподарським громадським статутним об'єднанням у Золотоніському повіті стало Кропивнянське (засн. у 1903 р.). В цілому процес самоорганізації селян у громадські статутні об'єднання у Золотоніському повіті проходив повільно, навіть дуже повільно і нерівномірно: у 1902 р. – 1, 1903 р. – 1, 1905 р. – 1, 1906 р. – 1, 1910 р. – 4, 1911 р. – 7, 1912 – 4, 1913 – 1, 1916 р. – 1. Всплеск

1910 та 1911 р. пов'язується із запровадженням поділу повіту на агрономічні ділянки. Отже, на початок 1917 р. у повіті діяли 1 повітове, 15 волосних (із 20 волостей) та 5 сільських сільськогосподарських товариств.

У Золотоніському земстві, так само як і в Полтавському та Кременчуцькому, на початку 1890-х рр. зафіксовано існування посади агронома, обов'язки якого виконував один із членів земської управи. На оплату його праці земство виділяло щорічно до 1902 р. – 1200 руб. [9, с. 68]. Необхідною умовою перебування на такій посаді була наявність вищої сільськогосподарської освіти. Після відкриття ЗСТ, обов'язки земського агронома були покладені на секретаря Товариства (з 1902 до 1908 рр.). З 1908 р. – земство, відповідно до губернської програми, запровадило вже окрему посаду повітового агронома, але територіальні межі повіту та масштаби необхідних до виконання завдань були перепонами у роботі одного агронома. Запровадження у 1909 р. на території Полтавської губернії агрономічних ділянок (1 ділянка – 1 агроном), дозволило покращити процес інформування сільського населення про сучасні методи господарювання, асортимент насінневої продукції, найновіші технічні досягнення в галузі сільського господарства та про певний економічний зиск від гуртування селян в межах статутних сільськогосподарських об'єднань. Станом на 1917 р. у Золотоніському повіті працювали 5 агрономів: Хачатурянц Л. М., Околович П. М., Галимський О. Ф., Пилинський К. І. та Курносів О. М. Їхня діяльність щодо поштовху до організації нових громадських товариств підтверджується звітною статистикою самих товариств – із 20 об'єднань 10 виникли завдяки проведеній просвітницько-роз'яснювальній роботі з боку земських агрономів [10, с. 3.].

Відповідно до тексту «Статуту» абсолютної більшості сільськогосподарських товариств, основним джерелом фінансування їхньої діяльності були грошові внески членів об'єднання. Як засвідчила практика, фінансове питання у роботі товариств стояло поруч із проблемою відсутності ініціативи та самоусунення від відповідальності за справи у товариствах. Виникло замкнуте коло: з одного боку – розмір членського внеску був обмежений фінансовими статками селян, з іншого – зібрані кошти не могли

забезпечувати бодай елементарні дії товариств. Вихід з такого становища шукали у двох напрямках: брали позики у місцевих ощадно-позичкових товариствах та клопотали про виділення субсидій у повітових і губернських земствах, а також у Департаменті Землеробства.

Звітні матеріали Золотоніських повітових зборів засвідчують, що у перші роки діяльності Золотоніського та Кропивнянського товариств, земство щороку виділяло по 1000 та 100 руб. субсидії відповідно, наприклад, у період з 1903 р. до 1906 р. Значна сума, яка передбачалася ЗСТ, виділялася лише на утримання Товариством секретаря, але за умови, щоб використовувати його фахові знання, як агронома, на користь земства. До його обов'язків входили наступні дії: письмові та усні поради, роз'їзд агронома по повіту та пропаганда травосіяння із безкоштовною роздачею насіння, яке надходило від Міністерства землеробства. Золотоніське земство також активно використовувало ресурси Товариства (людський фактор) для вирішення своїх нагальних проблем, зокрема рада Товариства мала неофіційний статус економічної ради при земських зборах. ЗСТ, підтримуючи земську програму щодо покращення показників рогатої худоби, у 1904 р. виступило з ініціативою «реєстрації племінного приплоду від земських биків із подальшим виданням свідоцтв 3-х ступенів відповідно до якості приплоду, а також преміювання кращих результатів на майбутніх місцевих виставках» [11, с. 159–160]. Після її схвалення обов'язки щодо реєстрації приплоду від племінної худоби на земських случних пунктах були покладені на секретаря ЗСТ. Є відомості про залучення Золотоніським земством членів ЗСТ до обговорення окремих питань агрономізації повіту. Так, у 1903 р. секретар Товариства виголосив доповідь на засіданні земських зборів «Про травосіяння», презентував колекцію власних зразків зернових та ініціював розгляд актуальних питань: «Про розповсюдження вогнетривких будівель» і «Організацію земського пункту племінного птахівництва» [12, с. 105–106]; у 1904 р. виголошена доповідь колишнього земського агронома Зам'ятіна «Про розповсюдження травосіяння у повіті», була передана на попереднє обговорення членів Товариства [13, с. 43] і т. і.

Ці та інші факти свідчать про, безумовно, тісну співпрацю Золотоніського земства та ЗСТ. Самим фактом співпраці земство наперед контролювало, якщо не у повній мірі, то частково цільове використання виділених коштів, адже ЗСТ мало звітувати за них абсолютно реальними результатами, наприклад, річною статистикою по уже зазначеним вище случним пунктам. Хоча зустрічались і негативні фактори. Навіть виділяючи кошти, Золотоніське земство, на жаль, не могло забезпечити свідоме ставлення до виконання обов'язків з боку секретаря ЗСТ. Так, у 1906 р. секретар Товариства 15 жовтня звільнився з посади, а отже, достроково, в одноосібному порядку фактично розірвав виконання своїх обов'язків щодо земства ще до закінчення терміну виплати річного фінансування. У зв'язку з такою ситуацією, рада Товариства повідомила земські збори, що нового секретаря не буде, а отже, і на благо земства не буде кому працювати. Фактично, з боку Товариства прозвучала вимога: якщо не будуть виділені кошти, ЗСТ залишиться без секретаря. Виникла парадоксальна ситуація, коли земство повинно було думати про те, як забезпечити ефективну роботу громадського об'єднання, що зовсім не входило до кола його безпосередньої діяльності. У відповідь на таку заяву «управа, на її вимогу, отримала усі реєстраційні книги, і звернулася за допомогою до реєстратора-спеціаліста зі скотарства, який працював від Департаменту Землеробства у Полтавській губернії та до земських ветеринарів» [14, с. 40].

З 1908 р., з року запровадження окремої посади Золотоніського повітового агронома, земські збори почали виділяти на оплату праці секретаря ЗСТ суму вдвічі меншу за попередню. Аналогічна ситуація повторилася і у 1914 р., коли на потреби Товариства було асигновано лише 200 руб. Виділяючи кошти на субсидіювання діяльності повітових сільськогосподарських товариств, земство ставило перед ними обов'язкову умову – щорічне надання звітів до Золотоніського земства про свою діяльність. Дивно про це читати, адже відповідно до основного нормативно-правового документу товариств «Статуту», вони зобов'язані були щорічно подавати звіт про свою діяльність на ім'я Полтавського губернатора. Станом на 1 липня 1911 р. грошову допомогу

попросили з 5 існуючих, лише 3 – Васютинське, Лукашівське та Кропивнянське [15, с. 57].

Нестачу коштів на підтримку громадських сільськогосподарських об'єднань повіту Золотоніське земство намагалося частково вирішити, звертаючись за фінансовою допомогою до губернських зборів. Наприклад, у 1904 р. Золотоніське земство клопотало про субсидіювання роботи (у розмірі 200 руб.) Кропивнянського товариства перед Полтавськими губернськими зборами. Відповідь губернського земства покликана була стимулювати Золотоніські збори на кількісне збільшення виділених коштів із їхнім обов'язковим цільовим спрямуванням, а саме – губернські збори погоджувались субсидіювати на рахунок Кропивнянського товариства 200 руб., але за умови виділення такої ж суми з боку повітового земства і лише на утримання секретаря з освітою не нижче, ніж початкова сільськогосподарська [16, с. 40]. У 1910 р. Золотоніські збори знову клопотали про виділення фінансової підтримки Кропивнянському, Піщанському, Васютинському, Чернобаївському та Лукашівському сільськогосподарським товариствам. За рішенням губернії кошти були виділені лише чотирьом, за виключенням Кропивнянського, оскільки «у його звітній документації зафіксована тенденція до зниження результатів роботи» [17, с. 58]. Парадоксально, але за періодичної відмови виділення певної суми на підтримку місцевих об'єднань, Золотоніське земство при цьому перераховувало кошти іншим громадським товариствам, осередки яких навіть не діяли на території повіту. Наприклад – Товариству покращення народної праці у пам'ять Царя-визволителя Олександра II, Імператорському Російському товариству порятунку на водах, Київському товариству боротьби з інфекційними хворобами, Імператорському Вільному економічному товариству тощо.

Ще одним вектором поряд із агрономічною та фінансовою допомогою, який безпосередньо впливав на діяльність сільськогосподарських товариств було введення в дію у 1887 р. одного з перших в Україні складу-магазину сільськогосподарського реманенту, зняряддя та городнього насіння у повітовому центрі. Земство, будучи оптовим покупцем і перебуваючи у

безпосередньому зв'язку із вітчизняними постачальниками, мало змогу значно знизити ринкову вартість продукції (від 15 до 40%); маючи своїх спеціалістів, брало на комісію продукцію кращої якості; продавало продукцію у кредит та заклало тенденцію щодо обмеження діяльності у селах чисельних агентів і посередників. До 1917 р. у Золотоніському повіті для більшої доступності продукції у сільській місцевості було створено 5 відділень цього складу – у с. Гельмязів, с. Васютинці, с. Чернобай, с. Богодухівка та с. Лукашівка. З виникненням Васютинського (1906 р.), Чернобайського (1910 р.), Богодухівського (1911) та Лукашівського (1910 р.) сільськогосподарських товариств, земство віддало ці склади, на певних вигідних економічних умовах, у їхнє розпорядження.

У загальних рисах організація вищезазначеної торгівлі виглядала наступним чином: 1) сільськогосподарське Товариство на загальних зборах приймало рішення про отримання у земської управи кредиту під вексель, на організацію торгівлі земельними знаряддями та насіннєвим матеріалом; управа дозволяла кредит, зважаючи на платоспроможність Товариства, до 1000 руб.; після дозволу управи земський склад відпускав Товариству предмети на реалізацію по земській ціні у перші 2 місяці без %, понад 2 місяці під 6% річних; якщо протягом 4 місяців предмети не були реалізовані, вони ставали власністю Товариства і до земського складу не поверталися; насіннєвий матеріал відпускався лише за готівковим розрахунком. У таблиці представлені обсяги торгівлі (у грошовому еквіваленті) у магазинах сільськогосподарських товариств Золотоніського повіту через земський склад-магазин за 1910 рік, які є не надто успішними [18, с. 53].

№	Назва Товариства	Відпуск	Надано ними в касу управи зароблених коштів
1	Васютинське	1359,70 руб.	650 руб.
2	Чернобайське	1379,35 руб.	582,58 руб.
3	Богодухівське	1482,90 руб.	500 руб.
4	Лукашівське	59,12 руб.	59,12 руб.

Золотоніське земство, в силу своїх можливостей, підтримувало і сприяло роботі повітового ЗСТ. Про це свідчить низка фактів, як то: при відкритті

Товариства земство надало йому позичку у розмірі 55,50 руб. на придбання необхідних меблів; у 1903 р. було прийняте рішення про безкоштовну пересилку по земській пошті від членів Товариства службової кореспонденції на ім'я його секретаря; у 1904 р. земство надало дозвіл об'єднанню на придбання посівного матеріалу у земському складі-магазині «за достатньо зниженою ціною» з метою надання можливості придбати його членам Товариства; дозволило користуватися земськими спеціальними приміщеннями для проведення загальних зборів Товариства, наприклад, у кімнаті Золотоніського з військової повинності присутності і т. і.

Одним із завдань діяльності ЗСТ було організація та успішне проведення сільськогосподарської виставки. На її проведення Товариство періодично просило земство про виділення коштів: у 1908, у 1909 та 1910 рр. розміром 350 руб. Золотоніські повітові земські збори, у свою чергу, клопотали про субсидювання такої виставки в уряді. Оскільки урядовий дозвіл на організацію виставки не був отриманий, відповідно і місцеві збори не виділяли кошти. І лише у 1912 р. відбулася виставка у Золотоноші, а у 1913 р. за підтримки земства та ЗСТ в одному із волосних центрів повіту – с. Гельмязів [19, с. 290, 276]. Золотоніське земство разом із ЗСТ проводило активну підготовку до участі у Полтавській сільськогосподарській виставці 1909 р. Зокрема, у 1902 р. було запропоновано з метою підготовки на виставку експонатів, організувати із членів ЗСТ повітовий комітет майбутньої виставки. За ініціативи Товариства з 1903 р. земство почало виділяти кошти на проведення та забезпечення участі у виставці товарів від Золотоніського повіту (у 1903–1906 рр. – по 300 руб., 1908–1909 рр. – по 400 руб.). За посередництва ЗСТ Золотоніське земство здійснювало відправлення до Полтави кращих зразків фруктів на виставку.

Золотоніським земством та ЗСТ були зроблені певні кроки, хоч і не завжди поступові, щодо організації бджолярів повіту у статутну організацію. Так, у 1878 р. на пропозицію Вільного економічного товариства про призначення земських стипендій для навчання у школах бджолярства, Золотоніське земство із середовища гласних обрало спеціальну бджолярську комісію. На одному з її

засідань, гласним Богацьким «було запропоновано низку пропозицій, які стосувалися організації з'їзду бджолярів, дозволу варити мед без акцизів тощо» [20, с. 48]. У 1902 р. до голови Золотоніських повітових земських зборів надійшло клопотання від Південноросійського товариства бджолярства про відкриття у Києві практичної школи бджолярства та з проханням призначити хоча б одну земську стипендію на навчання. Збори прийняли рішення «про невизнання потреби у фінансуванні стипендії у київській школі бджолярства» [21, с. 30, 156–158]. У 1904 р. на пропозицію Полтавської губернської управи «організувати за губернський кошт штат роз'їздних інструкторів-бджолярів, які б мали спеціальне професійне приладдя з метою організації зразкових пасік», Золотоніські земські збори відповіли теж відмовою. Разом з тим виділили 400 руб. для організації складу бджолярського реманенту у Полтаві та 300 руб. на відрядження земського інструктора із бджолярства [22, с. 41]. У 1906 р. земські збори на прохання Російського товариства бджолярства та інструктора з бджолярства у Полтавській губернії, знову ж таки відмовилися фінансувати відрядження народних учителів на курси бджолярів до Петербургу та організацію аналогічних курсів у Золотоніському повіті, посилаючись на брак коштів [23, с. 30]. А у 1912 р. ЗСТ вже закликала бджолярів Золотоніського повіту вступати до лав майбутнього Золотоніського відділу Російського товариства бджолярства. Нагадаємо, що організаційне оформлення бджолярів Російської імперії, як окремого Товариства, відбулося 3.03.1891 р.; на початку ХХ ст. в Україні діяли Південноросійське товариство бджолярства, Київське центральне товариство бджолярства, Полтавське губернське товариство бджолярства, Переяславське товариство бджолярства, Канівське товариство бджолярства, Катеринославське товариство бджолярства та інші. На заклик надійшла відповідь від одного з активних дописувачів «Вестника Золотоношского сельскохозяйственного общества», громадсько-політичного діяча С. Шелухіна про необхідність створення не Відділу загальноросійського товариства, а власного «Українського товариства бджолярства» [24, с. 3].

Для організації та фінансової підтримки у початковий період діяльності «Золотоніського товариства бджолярства», Земські збори клопотали про

виділення грошової допомоги у Департаменту землеробства та у Полтавського губерньського земства. Із замовлених 3400 руб. Департамент виділив 400 руб., з яких 200 руб. рекомендувалося спрямувати на підтримку Товариства бджолярства, 80 руб. – на придбання спеціального обладнання та медоносних рослин, 120 руб. – на організацію показової пасіки. Полтавські губерньські збори виділили лише 100 руб. на підтримку Товариства. У підсумку робота земського інструктора з бджолярства опинилася без урядової та губерньської фінансової підтримки, його діяльність знову ж таки фінансувало Золотоніське земство, виділяючи щороку 1200 руб.

Окрім безумовно позитивних моментів у взаємодії земства із ЗСТ, варто також наголосити і на сумнівних, як для громадського об'єднання, фактах. Відомо, що у 1909 р. на одному із засідань повітових зборів ЗСТ ініціювало розгляд питання про відкриття філіалу Золотоніського земського складу землеробських знарядь у с. Вереміївці (волосний центр), оскільки діяльність першого відкритого відділення у с. Васютинці у 1906 р. виявилася більш ніж ефективною. ЗСТ запропонувало, зі свого боку, організувати та контролювати процес торгівлі, а від земства клопотало про забезпечення оплати праці продавця. Чергові земські повітові збори схвалили пропозицію Товариства, але за умов прийняття ним на себе матеріальної відповідальності за відпущений товар. Нам залишається лише здогадуватися, в силу яких причин такі умови не задовольнили членів ради Товариства, а його представник взагалі не виявив бажання бути присутнім на обговоренні договору із земством. Натомість у протоколах зборів залишився запис: «У приватній бесіді голова ради Товариства висловився, що тягар матеріальної відповідальності не відповідає заявленій грошовій компенсації, яку пропонувало Земство» [27, с. 65].

У взаємовідносинах між земством та ЗСТ ми натрапили ще на один факт, який складно співвідноситься із основним завданням Товариства, а саме – сприяти розвитку сільського господарства силами членів Товариства. Мова йде про наступне: у 1906 р. ЗСТ побудувало на території земської Золотоніської сільськогосподарської школи пташник, витративши за кошторисом 300 руб. Здавалося, гарну справу зробили. Але голова Товариства домігся рішення про

повернення земством протягом кількох наступних років використаних грошових ресурсів. Тобто Золотоніське земство виплачувало ЗСТ щорічно по 30 руб., компенсуючи його витрати на будівництво пташника. Зрозуміло, що ЗСТ виступило посередником між підрядчиком та земством. Виникає запитання: чому земству було вигідно звернутися до такої схеми, а не співпрацювати напряму з підрядчиком. Відповіддю може бути факт нестачі у земства необхідної суми у разовому платежі і можливість її отримання на достатньо тривалий термін з безвідсотковою основою. Але ж 300 руб. – не такі вже й значні кошти для земства, але разом з тим, значні для громадського об'єднання. Саме тому можливий варіант приватної домовленості між головою ЗСТ та головою Золотоніських земських зборів про лобіювання інтересів Товариства при відповідному прийнятті рішення.

Інформаційним органом ЗСТ була газета «Вестник Золотоношского сельскохозяйственного общества». Газета виходила протягом 1908–1914 рр.: у 1908 р. – 2 рази на місяць (24 номери), у 1909–1912 рр. – щотижнево (по 52 номери), з 1913 р. – 2 рази на тиждень (96 номерів) та у 1914 р. встигло вийти лише 34 номери. Окремими додатками до газети була надрукована робота С. Павленка «Чи бути чорноморській Німеччині» та «Хліборобський порадник на 1914 р.». Редакторами газети були голови Золотоніського сільськогосподарського товариства.

Опрацювання змісту збережених примірників «Вестника» засвідчило їхню «земську» тематичну спрямованість. Більшість інформаційного матеріалу присвячено подіям, які відбувалися у Золотоніському повіті, у т. ч. друкувалася і звітна документація земської управи. Справа в тому, що самостійно ЗСТ випустило лише кілька номерів «Вестника» на початку 1908 р. Для продовження видання потрібні були кошти, за якими Товариство і звернулося до земських зборів. Відповіддю на клопотання стало наступне рішення: «на субсидіювання друку «Вестника» у 1908 р. гроші не виділяти, оскільки на його сторінках друкуються матеріали, які неправильно та тенденційно висвітлюють діяльність земської управи» [26, с. 64]. На чергових зборах рада ЗСТ прийняла рішення про продовження друку газети, але за умов, які «м'яко» запропонували

земські збори. Позитивний зиск від цього отримали дві сторони: Товариство продовжило видання «Вестника» із щорічним фінансуванням у розмірі 300–350 руб., а земство – «правильну» інформаційну площу.

Отже, можемо констатувати наступні вектори активної взаємодії Золотоніського повітового земства із громадськими сільськогосподарськими об'єднаннями: виникнення ідеї і реалізація проекту повітового Сільськогосподарського товариства в середовищі гласних Золотоніського земства; співпраця земських агрономів із сільським активом у відкритті сільськогосподарських об'єднань із подальшим посиленням сприянням їхній роботі; фінансова підтримка діяльності секретарів товариств; субсидювання відкриттю магазинів-складів сільськогосподарських машин та знарядь; земська підтримка діяльності об'єднань через задоволення їхніх часткових потреб і т.і. Вважаємо за доцільне наголосити і на фактах певного тиску з обох боків, які були спричинені необхідністю захисту інтересів (колективних або індивідуальних) чи то земства, чи то громадських об'єднань.

Разом з тим відзначаємо, що співпраця земства із сільськогосподарськими громадськими товариствами була в деякій мірі вимушеною, тобто її активність залежала від відповідних постанов Департаменту землеробства та Полтавських губернських земських зборів. Рішення останніх лише втілювались по мірі сил на місцях. З іншого боку, серед завдань земства і не було прописане сприяння громадській ініціативі на місцях. Науково-історичну зацікавленість статутні громадські об'єднання, які діяли на сільському адміністративно-територіальному рівні, спричиняють саме через особливості самогуртування та подальшої самостійної діяльності.

Перспективним вбачаємо дослідження діяльності спектру сільських статутних громадських об'єднань Лівобережної України, які функціонували наприкінці XIX – на початку XX ст., у т. ч. і особливості їхньої взаємодії із відповідними земськими структурами.

Література:

1. <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
2. Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства і приватне посередництво наприкінці XIX – початку XX ст. (на матеріалах Полтавщини) / А. О.

Пантелеймоненко // Історія народного господарства та економічної думки України. Вип. 31–32. – К., 2000. – С. 115–121.

3. Крот Л. М. Про роль земських установ Лівобережної України в формуванні та діяльності дрібних сільськогосподарських товариств (початок ХХ ст.) / Л. М. Крот // Історія народного господарства та економічної думки України. Ч. 3. – К., 2007. – С. 188–193.

4. Рудик С. К. Роль сільськогосподарських товариств у становленні тваринництва та ветеринарії на Полтавщині (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) / С. К. Рудик, К. О. Піхур // Наукові праці Південного філіалу національного університету біоресурсів і природокористування України «Кримський агротехнологічний університет». Вип. 148. – Симф., 2012. – С. 352–359.

5. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1893 год. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1894. – 373 с.

6. Краткий отчет экономического мероприятия земств 23 губерний России (1865–1892 гг.). – Полтава : тип. Л. Фришберга, 1894. – 247 с.

7. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1895 г. – Золотоноша : тип. Лепского и Вурмана, 1896. – 153 с.

8. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1903 г. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. – 127 с.

9. Справочный указатель земских сельскохозяйственных учреждений (по сведениям на 1895 г.). – С.Пб. : тип. В. Киршбаума, 1896. – 150 с.

10. Мазлах С. Мелкие с/х общества Полтавской губернии в 1913 году / С. Мазлах // Полтавские агрономические известия. – 1916. – № 15–16. – С. 1–36.

11. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1904 г. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1905. – 133 с.

12. О деятельности уездного агронома // Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1903 год. – Золотоноша, 1904. – С. 105–106.

13. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1903 г. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. – 127 с.

14. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1906 г. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. – 145 с.

15. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1910 г. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. – 485 с.

16. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1904 г. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1905. – 133 с.

17. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1910 г. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. – 485 с.

18. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1910 г. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1911. – 485 с.

19. Приложение к Отчету Золотоношской уездной земской управы за 1913 г. – Золотоноша : тип. Лепского и Вурмана, 1914. – 354 с.

20. Краткий отчет экономического мероприятия земств 23 губерний России (1865–1892 гг.). – Полтава : тип. Л. Фришберга, 1894. – 247 с.

21. Журнал Золотоношского уездного земского собрания XXXVIII очередной сессии, заседания 27 сентября 1902 года. – Золотоноша, тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1903. – 280 с.

22. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1904 г. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1905. – 133 с.

23. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1906 г. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. – 145 с.

24. Шелухин С. [Без назви] // Весник Золотоношского сельско-хозяйственного общества. – 1912. – № 33. – С. 2–4.

25. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1909 г. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1910. – 187+277 с.

26. Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1908 г. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1910. – 183 с.